

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ДЗ «ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ К. Д. УШИНСЬКОГО»

Рада молодих учених та спеціалістів

ІСТОРІОГРАФІА

Матеріали Вісімнадцятої наукової конференції
викладачів, здобувачів вищої освіти та молодих учених
Південноукраїнського національного педагогічного університету
імені К. Д. Ушинського

Одеса
2023

УДК 300.3+301+930.1; 911.3 (477.74).

Історіосфера. Матеріали Вісімнадцятої наукової конференції викладачів, здобувачів вищої освіти та молодих учених Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського. — Одеса : Ун-т Ушинського, 7–8 квітня 2023 р. — 124 с.

*Рекомендовано до друку
рішенням Вченої ради
Південноукраїнського національного
педагогічного університету імені К. Д. Ушинського*

Протокол № 9 від 30 березня 2023 р.

ISBN 966-7965-01-5

© Південноукраїнський національний
педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського

Позиція авторів може не співпадати з думкою редакційної колегії.

Відповідальний редактор —
д. філос. н., проф. **Ю. А. Добролюбська**

Редакційна колегія:

- д. філос. н., проф. **Є. Р. Борінштейн** (Ун-т Ушинського);
д. іст. н., проф. **А. О. Добролюбський** (Ун-т Ушинського);
д. іст. н., проф. **С. В. Іванова** (Інститут археології НАН України);
д. іст. н., проф. **А. В. Красножон** (Ун-т Ушинського);
к. іст. н., доц. **О. Є. Ліхачова** (Ун-т Ушинського);
д. філос. н., доц. **В. В. Окорокова** (Ун-т Ушинського);
д. іст. н., проф. **В. А. Савченко** (Ун-т Ушинського);
д. філос. н., доц. **З. М. Агаманюк** (Ун-т Ушинського);
к. іст. н., доц. **О. М. Присяжнюк** (Ун-т Ушинського).

Проблема альтернативності історії та історичної свідомості у працях М. Я. Гефтера

Головна ідея Михайла Яковича Гефтера у розумінні альтернативності — це відведення центральної ролі свідомому вибору людиною своїх життєвих шляхів. Специфіка його філософії — в особливому стилі ритму міркувань. Ритм жив у його підмінах тези — омертвленні одного питання іншим; у поясненні історії як «небезпечної, незакінченої, незагородженої від нас, але неодмінно фактичної, найжорстокіше кінцевої і неперекорної» [6].

Одним із перших доступних науковій громадськості роздумів М. Я. Гефтера на тему альтернативності став написаний у 1978 році відкритий лист американському істориком Стівену Коену, який був відповіддю на його книгу про Бухаріна [4]. У цьому листі Гефтер зазначає: «Чи можна пояснити фінал лише дією обставин, що знаходяться за межами думки і виявилися сильнішими за сіру речовину? Саме тут шлях до альтернативи» [2, с. 85].

Історичний вибір він розуміє не просто як «вибір між двома „є“ — двома наявними можливостями, і навіть не тільки вибір між двома „буде“, двома „може бути“; тут щось середнє та зовсім інше; тут вибір між відомим та невідомим: невідомим у принципі, тобто ще недоступним свідомості» [2, с. 85].

Ставлення Гефтера до зв'язку досліджень історичних альтернатив та суду історика над минулим принципово відрізнялося від поглядів на цю проблему інших радянських методологів. Він вважав, що, відхиляючи «суд історії» як щось, що передбачає, ніби хтось має право виступати у ролі прокурора, ми позбавляємо себе і «претензії на адвокатуру заднім числом». Здається, що суть погляду М. Я. Гефтера в наступному: якщо ми не засуджуватимемо і захищатимемо події минулого, то як ми зможемо співпереживати людям, які діяли в минулому, як ми зможемо осягнути дух епохи, адже люди минулого ставилися до того, що відбувається, зовсім не неупереджено. Він пише: «Не в оцінках суть, а в розумінні. Але в розумінні трагедії, а не простого зигзагу, тимчасового відхилення убік. Найскладніше — виміряти масштаб незворотності того, що сталося» [2, с. 86].

Таким чином, у розумінні М. Я. Гефтера, «суд над історією», розбір помилок і оман людей минулого може не тільки сформувати більш адекватний образ минулого, але і виміряти незворотність (або оборотність) подій, що відбувалися.

Гефтер полемізує зі Стівеном Коеном про те, чи був дисидентський рух в СРСР історичною альтернативою, носії якої могли

поставити все радянське суспільство перед вибором шляхів розвитку. На тезу Коена про те, що «брехня гнаного сьогодні може стати мудрістю завтрашнього реформатора», він зауважує: «щоб стати такою мудрістю, ересь має бути справді ерессю, а не підробкою під неї, і для цього потрібно, щоб завтра з'явилася людина, здатна не на паліативи, але на перетворення, обсяг і характеру яких — відкриті питання» [2, с. 88]. Не сумніваючись у моральних якостях відомих дисидентів, Гефтер ставить під сумнів їхній інтелектуальний потенціал, «їх реалізм і здатність протистояти спокусам — розраховуючи потіснити „свою“ силу за допомогою чужої та стаючи „заручниками“ чужої» [2, с. 89].

Найбільш широко відомою статтею М. Я. Гефтера, присвяченою альтернативності, стала опублікована у 1987 р. стаття «Сталін помер учора» (розмова з журналістом Г. Павловським). На початку статті Гефтер зазначає, що значення досліджень альтернативності історії для історика полягає в тому, що «він стає здатним мислити не одними лише заданими, „замовленими“ ілюстраціями та аналогіями і навіть не тільки втраченими в минулому можливостями ... перед ним відкривається найглибше і найприхованіше — неможливість...» [2, с. 237].

На питання про те, чи був Сталін неминучою фігурою нашої історії, і чи пішов би розвиток країни іншим шляхом, якби при владі стояв не Сталін, Гефтер відповів наступне: «Уявіть собі на мить: ми викреслимо його зі списку вождів у 1924 року. Що ж, інший, що зайняв його місце, був би таким самим? Зрозуміло, що ні... Сталін не був неминучим спочатку, але його неминучість наростала рік від року. Він будував і дуже майстерно свою потребу. І, стверджуючи її, надавав всьому тому, що відбулося, такі риси, які робили саме його все більш необхідним» [2, с. 246].

Втім, Гефтер аж ніяк не постулює вирішальну роль окремої особистості в історії, більше того, він пише, що «один з найнебезпечніших міфів на світі — про єдиного автора єдиної історії» «колективний це автор чи одноосібний — різниця міфологем істотна, але все ж таки не корінна. Визнання співавторства — вірна прикмета реалістичного мислення, морального, політичного здоров'я, а часом й мужності» [2, с. 253]. Він зауважує, що історики ще недостатньо вдумалися в долю «передальтернативних років», коли можна виявити «звуження поля вибору». Він ставить риторичне запитання: «Що кажуть нам такі дати, як 1923-й рік, 1928-й та 1934-й?» [2, с. 254]. Тут автор торкається нового аспекту щодо етапів історичних альтернатив. Передальтернативні роки відіграють важливу роль у становленні варіантів розвитку, і упустити це з уваги було б неправильним.

У проблемі співвідношення впливів суб'єктивних та об'єктивних чинників реалізації альтернативи Гефтер відводить вирішальну роль першим. Об'єктивна основа альтернативи не є її рушійною силою. Збільшення та зменшення об'єктивних передумов здійснення альтернативи залежить від ставлення людини до цих передумов у ситуації вибору. Він пише: «нездатність зробити вибір — проблема. Бо в її лапи потрапляють і розумні, і совісні, і не позбавлені волі. Кожна з передальтернатив, які не доросли до самої себе, не зникає. Нездійснений вибір включається в наступну спробу, звужуючи та обтяжуючи її. А якщо врахувати, що йдеться про одне — два покоління, то обтяження набуває індивідуальних рис. І розвилка, що не відбулася, — це біографії, це людські долі» [2, с. 258].

З такої точки зору М. Я. Гефтер розглядає долю Троцького, який не був внутрішньо готовий продовжити задуми Леніна і на вершині слави перетворився на «зайву людину»; і долю Бухаріна, для якого зберегти єдність партії навіть ціною власної капітуляції стало важливіше, ніж відстояти від Сталіна НЕП.

Як одну з «розвилку, що не відбулися» автор розглядає XVII з'їзд. Сучасники називали цей з'їзд з'їздом переможців, тепер його називають з'їздом засуджених до смерті. Гефтер вважає, що це був ще й «з'їзд самогубців», тих, хто втратив вибір. Вибір був у олюдненні, в антифашистській демократизації сталінського результату (успіхів колективізації та індустріалізації). «Або ще далі: в усвідомленні того, що головний вибір уже „по той бік“ несумісності капіталізму та соціалізму» [2, с. 260]. Тут важливо відзначити, що з логіки міркувань Гефтера випливає, що «розвилка, що не відбулася» не є історичною альтернативою, оскільки автор ототожнює альтернативу і вибір, то відмова від вибору означає відсутність альтернативності. Тому, зокрема, з міркувань Гефтера про XVII з'їзд зовсім не випливає, що він вважав цей з'їзд історичною альтернативою. Інша річ, що з погляду альтернативності можна розглянути будь-які події, хоча б і для того, щоб перевірити наявність альтернативності у будь-якій історичній ситуації.

В 1988 році відбувся круглий стіл «XX століття: альтернативи розвитку». У своєму першому виступі на круглому столі М. Я. Гефтер нагадує своє визначення альтернативності як вибору між невідомими шляхами. Першооснови вибору, як феномена, притаманного лише людині, Гефтер закликає шукати у первісності. Перед тим, як зробити припущення про витоки здатності до вибору, автор зауважує, що останнім вибором людської історії буде, мабуть, питання про те, чи бути самому виду homo [5, с. 68].

Гефтер розуміє альтернативність історичного поступу не стільки як вибір, скільки як творчість. Тут його ідеї дуже співзвучні із

філософією Анрі Бергсона. Бергсон вперше в історії філософії показав, що свободу не можна мислити у просторово-розважливих схемах. Свобода нерозривно пов'язана з творчою активністю, тому свобода є не так вибір між існуючими тенденціями, як творчість нових шляхів і можливостей. Розуміння свободи лише як вибору між двома чи більше можливостями надзвичайно обмежує свободу. Сама передумова про апріорну наявність «готових» шляхів, між якими потрібно вибирати, перетворює свободу на примус вибору саме з даних варіантів, тобто на несвободу. У своїй роботі «Час і свобода волі» Бергсон пише, що немає готової дороги (лінії), немає навіть готових шляхів, між якими нам доводиться обирати. Насправді існує тимчасовий потік душевного життя, що творчо виростає, як снігова куля у своєму падінні. Інакше кажучи, свобода існує лише в чистому часі, і вона неминуче застигає у необхідності, у міру її входження до простору [1, с. 126–139]. Отже, свобода, за Бергсоном (та історична альтернатива, за Гефтером), є завжди вихід із кола даностей, є проривом до нового, є внесення новизни в буття. «Відповідальність легко сплутати з провинною. Від плутанини цієї походять не тільки сварки, а й напади взаємного відторгнення. Ось чому це дивне слово „альтернатива“ подібно до вістря ножа. Потрібного та небезпечного» [1, с. 71].

Продовжуючи міркувати про роль історика, Гефтер каже, що «між переписуванням і перетворенням минулого нинішній історик у подвійній та болісній якості: посол тих, хто пішов, і сучасник живих» [2, с. 436]. На його думку, історик перебуває не тільки у згоді з фактами, але й у суперечці із ними.

«Для мене альтернатива — поняття центральне, — підкреслює Гефтер, — фокус, де схрещуються детермінізм і свобода... зокрема свобода відповідальності. Ось чому я можу сказати, що до альтернативи я йшов як історик і прийшов до цього як людина...» [2, с. 424].

В одній зі своїх останніх статей «Історія — позаду? Історик — людина зайва?» Гефтер використовує умовний спосіб для оцінки сенсу Другої світової війни та холодної війни. Автор робить несподіваний і парадоксальний висновок — Друга світова війна була необхідна для збереження західної цивілізації. «Сказавши, що вся міфологія, що живила нацистський рейх, наразила його на тотальну поразку, ми відвернемося від страшних фактів, від таємниці воістину грандіозних успіхів Гітлера. Те, що вони були похідними від розмички протилежних сил, від запізненого сполучення їх, і що кожен виток цього запізнення в геометричній прогресії збільшував шанси бліцкригу, цілком доказово, але не роз'яснює до кінця близькість катастрофи, що перевершує військову поразку Європи. ... Друга світова війна впритул підвела до краю прірви, але вона ж відвернула від прірви і надала їй нового сенсу» [3, с. 13].

М. Я. Гефтер — людина, яку спіткала непроста доля. Знаходячи себе, він ставав менш зрозумілим, ставав творцем нотаток, фрагментів, уривків. Багато років проривався він до слова, яким вдалося би передати те, до чого він прийшов у болісних суперечках із собою, що витяг з досвіду власного «загубленого» покоління. Це покоління також було носієм нездійснених історичних альтернатив.

1. Бергсон А. Непосредственные данные сознания: Время и свобода воли. Москва: ЛКИ, 2010. 224 с.
2. Гефтер М. Я. Из тех и этих лет. Москва: Прогресс, 1991. 484 с.
3. Гефтер М. Я. История — позади? Историк — человек лишний? Вопросы философии. 1993. № 9. С. 6–24.
4. Коэн С. Бухарин. Политическая биография. 1888–1938. Москва: Прогресс, 1988. 570 с.
5. Материалы Круглого стола «XX век: альтернативы развития». Рабочий класс и современный мир. 1989, № 1. С. 60–72.
6. Павловский Г. О. Невосстановимый Гефтер. Век XX и мир. 1994. № 11–12. URL: <http://old.russ.ru/antolog/vek/1994/11-12/pavlov.htm>

Ніколаєва І. Б.

Екзистенціальні цінності в європейській цивілізації

Розвиток філософії екзистенціалізму пов'язаний із особистісним переживанням і осмисленням людьми подій Першої та Другої світових війн. Увага покоління, яке пережило Першу світову війну та прихід до влади фашизму, зосередило свою увагу на кризових ситуаціях у житті людини і людства, намагаючись проаналізувати людину в умовах складних історичних випробувань. Тому не випадково, що фундаментальною рисою екзистенціалізму є гуманізм. Саме надчутливе ставлення до ситуації людини є тим, що поєднує такі різні види екзистенціалізму, як атеїстичний (Ж.-П. Сартр, А. Камю, С. Бовуар і ін.) і релігійний (К. Ясперс, Г. Марсель, М. Бубер, Р. Бульман, Е. Брунер, Ф. Гогартен, П. Тіліх, Н. Абаньяно, О. Больнов і ін).

Досвід масових вбивств під час світових війн закономірно привів до того, що увага представників екзистенціалізму була зосереджена на питаннях провини та відповідальності, рішення та вибору, ставлення людини до смерті тощо.

У наш час повномасштабна війна росії проти України знову нагадала європейцям про екзистенціальні цінності, які вони давно усвідомили і без яких неможлива європейська цивілізація, такі як самовизначення — як індивідуальне, так і колективне, — свобода і демократія.